

MODETHEOLOGIE

Voor Chloe
mijn oogappel

MODETHEOLOGIE

Robert Covolo

Buijten & Schipperheijn *Motief* – Amsterdam

Deze publicatie is onderdeel van de reeks Verantwoording, die wordt uitgegeven in samenwerking met de Stichting voor Christelijke Filosofie.

STICHTING
CHRISTELIJKE
FILOSOFIE

© 2024 Buijten & Schipperheijn *Motief*, Amsterdam

ISBN: 978-94-6369-244-1

Oorspronkelijke titel: Fashion Theology

© 2020 Baylor University Press, Waco, Texas 76798

Vertaling: Elina de Gelder en Truus van der Meiden-Smilde

Omslagillustratie: Alexander McQueen, Heavenly Bodies, © ANP

2018/Foto: Kena Betancur

Vormgeving binnenwerk (basis) en omslagontwerp: Aperta,

Jan Johan ter Poorten

Vormgeving: Buijten & Schipperheijn

Behoudens uitzonderingen krachtens de Auteurswet van 1912 mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen of openbaar gemaakt, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgevers. Voor het maken van kopieën uit deze uitgave, ook voor zover toegestaan door de Auteurswet, zijn vergoedingen verschuldigd. Voor betaling van vergoedingen en voor toestemming voor het overnemen van gedeelten in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken wende men zich tot de uitgevers.

Inhoud

Woord vooraf	7
Woord van dank	11
Inleiding	13
1. Modetheologie als traditie	17
Geen kapsels in de hemel	18
Stelen van de Egyptenaren	25
Een zekere welgemanierdheid	31
2. Modetheologie als reformatie	39
Een onwaarschijnlijke bondgenoot	40
Niet die Fransen!	48
De koning van de mode	58
3. Theologie en mode in het publieke debat	71
Top-down of bottom-up	72
Twee domeinen spannen samen	82
Micro, mezzo, macro	90
4. Modetheologie als kunst	97
Noem je dat kunst?!	98
Kledij in de katholieke ideeënwereld	107
De (her)vorming van modekunst	116
5. Theologie en mode als dagelijks theater	127
Leven in het nieuwe-nu	127
De verhalen die we meedragen	137
Een passende performance	148
Conclusie	157
Verantwoording van afbeeldingen	159
Noten	161
Bibliografie	211

Mode is de identiteit van de eeuw

Yves Michaud

Omkleed u met de Heer Jezus Christus

Paulus

Woord vooraf

De zeventiende-eeuwse anglicaanse dichter George Herbert had een merkwaardige obsessie met kleding. Zijn werk is vol van eigenzinnige en kleurrijke beeldspraak die met de garderobe te maken heeft. Over het gebed schrijft hij onder meer de zinsnede ‘hemel in het alledaagse, de mens goed gekleed’ (*Prayer I*). De kerk is de plek waar God wordt aangekleed (*The Invitation*). De incarnatie vond plaats toen de Zoon van God zich ontkleedde en naar de aarde kwam om een nieuw stel kleren te krijgen (*The Bag*). Christus stond toe dat zijn zijde werd geopend door een speer, zodat Hij zijn lichaam in een handtas kon veranderen om onze gaven en brieven naar God te kunnen dragen (*The Bag*). Zijn lijkwade werd achtergelaten zodat wij een zakdoek zouden hebben om onze tranen te kunnen drogen wanneer wij verdrietig zijn (*The Dawning*). Enzovoorts.

In een gedicht met de titel *Giddiness* – onbezonnenheid – stelt Herbert een bijzonder gedachte-experiment voor. ‘Stel je voor’, zegt hij, ‘dat onze kleren op de een of andere organische manier verbonden zouden zijn met onze ziel, zodat iedere verandering in onze gedachten en verlangens onmiddellijk zichtbaar zou zijn voor iedereen. Hoe zou het leven zijn onder zulke omstandigheden?’ Herberts antwoord is waarschijnlijk juist: alle menselijke relaties zouden volledig instorten. Het zou het einde van de beschaving zijn.

*O what a sight were man if his attires
Did alter with his mind,
And like a dolphin's skin, his clothes combined*

With his desires!

*Surely if each one saw another's heart,
There would be no commerce,
No sale or bargain pass: all would disperse*

And live apart.

O, wat een gezicht zou het zijn
 Wanneer iemands kleding veranderde
 Met zijn gedachten,
 En, zoals de huid van een dolfijn,
 Zijn kleding paste bij zijn verlangens!

Als iedereen andermans hart zag
 Zou er stellig geen handel zijn
 Geen uitverkoop of koopje:
 Allen zouden zich verspreiden

En apart leven.

Wat Herbert hier speels onderzoekt is de dubbele rol van kleding. Kleren onthullen én verbergen. Gelukkig wordt onze innerlijke toestand niet geheel overgebracht door de kleding die wij dragen. Anders zouden we te veel over elkaar weten en dat zou de vertrouwensband schaden. Maar hoewel kleding ons innerlijk leven niet volledig onthult, verbergt ze het ook niet helemaal. Herbert zag een nauwe relatie tussen de toestand van de ziel en de manier waarop de ziel zichzelf uitdrukt in het lichaam. In zijn prozaverhandeling *The Country Parson* – de plattelandsdominee – (1652), adviseerde hij predikanten om zich eenvoudig en fatsoenlijk te kleden, alsof de netheid van een geheiligde geest voortdurend ‘uitbreekt en uitwerkt zelfs tot in lichaam, kleding en woning’ (*The Country Parson*, III). Herberts fascinatie voor kleding is niet uniek in de christelijke geschiedenis. Zoals Robert Covolo aantoonde in zijn studie, hebben christelijke denkers een verrassend belangrijke rol gespeeld in de theorievorming over mode – oftewel: de poging om betekenis te vinden in de kleding die we dragen. *Modetheologie* is het eerste boek over de relatie tussen theologie en mode. Het combineert een schat aan details uit de christelijke geschiedenis, de geschiedenis van kleding en het hedendaagse denken over mode. Covolo toont aan dat modetheorie – misschien wel het meest typisch modern van alle wetenschapsgebieden – een veel langere en bredere geschiedenis heeft dan eerder erkend werd. Het gesprek over kleding, waar ze voor staat en waarom ze ertoe doet, is door veel theologen door de eeuwen heen gevoerd.

Na te hebben uitgeweid over de geschiedenis van theologische betrokkenheid op kleding, keert Covolo zich naar de recente ontwikkelingen in modetheorie. Hij helpt de discussie vooruit, en wel op een nieuwe manier; hij laat de bijzondere en talloze wegen zien waarop mode en theologie elkaar tegenkomen in de verschillende domeinen van het publieke leven, van politiek tot kunst tot de alledaagse ervaring van tijd en de manier waarop we verhalen vertellen over ons leven. Wat begint als een gesprek over kleding, gaat onmerkbaar over in de grote vragen over sociale orde, esthetiek, theorieën over moderniteit en secularisatie, en de publieke presentatie van identiteit.

Het resultaat is een verhelderend en vaak verrassend onderzoek van een van de vreemdste en meest karakteristieke gewoonten van het culturele leven: de manier waarop wij onszelf en anderen onderscheiden aan de hand van de kleding die wij dragen. Dit fenomeen intrigeerde George Herbert al:

*Nothing wears clothes but man;
Nothing doth need
But he to wear them. ('Providence')*

Niets draagt kleren, behalve de mens;
Niets heeft het nodig om ze te dragen
Behalve hij.

Waarom dragen alleen mensen kleren? In welke mate is het menselijk streven om het leven te begrijpen, verbonden met mode? Wat heeft Parijs te maken met Jeruzalem? Robert Covolo's boek is een uitnodiging om deze vragen opnieuw te overwegen als deel van een eeuwenlang en multidisciplinair onderzoek naar wat het betekent om mens te zijn.

Ben Meyers
The Millis Institute, Brisbane, Australië

Woord van dank

Tien jaar geleden begon ik te mijmeren over de relatie tussen theologie en mode. Ik had toen nog geen idee van de reis die mijn prille gedachten met me zouden afleggen. Hoe mooi de intellectuele expeditie ook is geweest, het meest verrijkende ervan waren ongetwijfeld de vrienden en mentoren die ik onderweg heb ontmoet.

Het grootste deel van de reis heeft plaatsgevonden door middel van een promotieonderzoek aan Fuller Theological Seminary en de Vrije Universiteit Amsterdam, bij respectievelijk William Dyrness en Cornelis van der Kooi. Beiden hebben mijn werk zorgvuldige aandacht, kritische evaluatie en ononderbroken steun gegeven. Dank ben ik ook verschuldigd aan Richard Mouw en George Harinck voor hun onmisbare aanbevelingen en doordachte begeleiding wanneer ik mijn onderzoek testte op academische conferenties in Noord-Amerika en Europa. Ik zou nalatig zijn als ik niet de kritische rol erkende die modetheoreticus Malcolm Barnard in mijn reis heeft gespeeld. Zijn bereidheid om een individuele studie van een promovendus in de theologie te vergemakkelijken, illustreert de reikwijdte die dit boek onderzoekt.

Naast deze mentoren was er nog een aantal geleerden die mij onderweg diverse vormen van intellectueel gezelschap boden. Bijvoorbeeld Ben Meyers. Zijn Woord vooraf helpt de lezer vriendelijk op weg in dit boek. Ben is een bron van bemoediging geweest en hij gaf nuttige suggesties; zo ook Jon Anderson, Vince Bacote, Nick Barrett, Kyle Bennett, Erik Dailey, Marinus de Jong, James Eglinton, Matt Kaemingk, Wil Rogan, Jason Sexton, Jamie Smith, Matt Wilcoxon, Cory Willson en Taylor Worley.

Mijn vrienden voor het leven Jeremy Dorse, Jeff Lingle, Shelly Millsap en Richard Mullis fungeerden als mijn gezond verstand door dik en dun. Mijn dierbare vriend en pastoraal collega Josh Swanson bewaakte mijn schema tijdens een bijzonder druk seizoen in de evangeliebediening, zodat ik het project kon afmaken.

Faith Robinson en Alicia Swanson lazen zorgvuldig de eerdere versies van het manuscript. En het boek is buitengewoon verbeterd door de uitstekende redactievaardigheden van Ryan Smernoff. Alle fouten die er nu nog in staan, zijn van mij.

Ik ben diep dankbaar voor de manier waarop Carey Newman, Cade Jarrell, en het hele team van Baylor University Press hun respectieve vaardigheden hebben ingezet om dit boek te doen verschijnen. Mijn hele ervaring met BUP is een genot geweest.

Ten slotte: ik draag dit boek op aan mijn lieve dochter Chloe. Ik zal nooit de dag vergeten waarop ze een kussensloop veranderde in een gewaad dat een koningin had kunnen dragen. Ik wist het toen nog niet, maar daar begon het allemaal mee.

Robert Covolo
Long Beach, California
Advent 2019

Inleiding

In de allegorie *A Tale of a Tub* ('Een verhaal over een badkuip') van Jonathan Swift krijgen drie broers een schitterende jas van hun vader. Bij het overhandigen van de jassen waarschuwt de vader (God) de broers om hun jas op geen enkele manier aan te passen. Ondanks deze waarschuwing gaan Peter (de apostel Petrus), Martin (Maarten Luther) en Jack (Johannes Calvijn) precies het tegenovergestelde doen, zodat hun kleding overeenkomt met de laatste mode. De resultaten zijn verwoestend.

Swift gebruikte deze allegorie om te betogen dat het traditionele anglicanisme op geen enkele manier moest worden aangepast. Wat hierbij gemakkelijk over het hoofd gezien wordt is niet zozeer zijn argument, maar een afgezaagde aanname; namelijk dat theologie en mode niet samengaan. Dit wordt niet zonder reden verondersteld. Bij de eerste indruk lijken mode en theologie ongelijksoortig: mode handelt in het nieuwe; theologie in het eeuwige. Mode houdt zich bezig met het verfraaien van het lichaam; theologie houdt zich bezig met het verfraaien van de ziel. Mode demonstreert het frivole; theologie lokt het serieuze uit. Mode nodigt uit tot arrogantie; theologie roept op tot nederigheid. Mode pronkt met haar seizoenscollecties; theologie gedraagt zich met zedige stelligheid. De schijnbare ongelijksoortigheid tussen mode en theologie heeft geleid tot de veronderstelling dat de opkomst van mode medeplichtig is aan de val van theologie. Immers, de constant veranderende aard van mode is een resultaat van de verdorven invloed van laatmiddeleeuws nominalisme – haar cultus van het bekijken van zichzelf is terug te leiden tot Luthers ongepaste focus op zijn eigen redding, en haar opzichtige viering van marktwerking is geworteld in wat Max Weber zag als de onbewuste investering van het calvinisme in kapitalisme.

Maar zelfs als mode en theologie het niet tegen elkaar opnemen, blijft de verbijstering hangen over hoe beide in één adem besproken zouden kunnen worden. Voor sommigen houdt het gesprek

in dat ze nadenken over de onbesproken invloed van modieuze kleding op liturgische gewaden. Voor anderen heeft de relatie tussen theologie en mode te maken met de invloed van theologie op stofpatronen (denk aan Leviticus, waarin het vermengen van twee soorten weefsel wordt veroordeeld, waarbij strepen vanuit de geschiedenis geassocieerd worden met het duivelse). Terwijl sommigen besluiten om de commercialisering van religieus symbolisme op te pakken (bijvoorbeeld de populaire T-shirts met ‘Jesus Is My Homeboy’),¹ keren anderen zich naar het catalogiseren van de ontelbare referenties van religieuze iconografie op catwalks (het kruis, de opstanding, de maagd Maria). Er zijn er zelfs voor wie zulke discussies inhouden dat ze devoot reflecteren op wat ‘Christus aantrekken’ zou kunnen betekenen.

Hoe interessant zulke discussies ook mogen zijn, ze blijken uiteindelijk onbevredigend te zijn. Ze nemen namelijk de fundamentele kwesties van mode niet serieus: *wat mode is, waar mode vandaan komt, hoe mode de wereld vormt, en de logica waarmee mode opereert*. Deze onderwerpen storten ons in de ontluikende wereld van modestudies – een terrein dat kan bogen op een grote hoeveelheid publicaties, opleidingen en instituten; een dialoog die een menigte academische conferenties genereert; en een onderwerp voor een groot aantal toegewijde academische tijdschriften. De huidige multidisciplinaire betrokkenheid bij mode brengt namelijk niet alleen overhaaste afvloeiing, snelle oplossingen en vluchtige afhandeling aan het licht, maar wijst ook de weg vooruit naar een alomvattend onderzoek in de mysterieuze dynamieken die de relatie tussen mode en theologie aandrijven.

Bovendien kondigt deze toenemende discussie aan dat de tijd is gekomen dat theologie mode serieus neemt. Theologie heeft zich ook beziggehouden met andere culturele ontwikkelingen en met de theoretische discussies daaromheen (muziek, film, literatuur, etc.), dus ze kan zich niet langer verontschuldigen voor dit gesprek. Ze moet haar stilte verbreken, en daarmee – veel te laat maar toch – een ‘modetheologie’ aanbieden, een serieuze bespreking van de dynamische relatie tussen haarzelf en mode.

Wat volgt is een dergelijk verslag. Het biedt een reis langs vijf kritische kruispunten die mode en theologie delen, in een zoektocht om de mysterieuze dynamiek tussen mode en theologie te ont-

sluiten: traditie, hervorming, publiek debat, kunst en het dagelijks leven. Zoals een detective een misdaad oplost, zo gaat dit verslag voort van de ene plaats delict naar de volgende, waarbij bewijzen van gezamenlijke investeringen, conflicterende interesses en fel omstreden terreinen met elkaar verbonden worden. Het plaatje dat hieruit voortkomt – ver van enkel ongelijkheid, maar ook ver van een snelweg tussen die twee – toont een wereld tussen mode en theologie die we ons op het eerste gezicht nauwelijks konden voorstellen.

De reis begint bij de eerste van deze plaatsen waar mode en theologie elkaar ontmoeten: traditie.

1 Modetheologie als traditie

Niets biedt zoveel verheldering als een achtergrondverhaal. Een onderzoeker weet dit beter dan wie ook. Nadat hij de sleutelfiguren heeft geïdentificeerd, vraagt de onderzoeker zich af hoe deze personen bij de misdaad betrokken zijn geraakt. Het uitpluizen van de mysterieuze dynamiek tussen mode en theologie komt op hetzelfde neer. Ook hier begint het werk bij het ontdekken van de gedeelde geschiedenis: hoe de interactie tussen mode en theologie in de traditie heeft geleid tot hun huidige relatie.

Er wordt gemakkelijk van uitgegaan dat theologie een rijk verleden heeft, omdat ze nu eenmaal doordrenkt is van historische geloofs-overtuigingen, denkers en methodieken. Echter, voor mode is het belang van de geschiedenis minder duidelijk. Mode staat immers bekend om haar rages. Hoewel rages zeker een deel vormen van de dynamiek van mode, is mode zelf ook deel van een veel groter cultureel fenomeen dat kan bogen op een eigen geschiedenis. Deze bredere historische context geldt niet alleen het verhaal over de opkomst van de voor mode kenmerkende snelle wisselwerking van kleding, maar gaat ook terug in de geschiedenis van kleding die het kader heeft vastgesteld vanwaaruit en waardoor mode tevoorschijn komt.

Daarom is een van de cruciale taken van modetheologie het ontdekken van de manieren waarop theologie en kleding in de geschiedenis met elkaar verweven zijn geweest: de vroegste ontmoetingen, bronnen van conflict, voorlopige oplossingen en langdurige spanningen. Door deze lange traditie aan het licht te brengen, trekt modetheologie de aandacht naar de vorming van stilzwijgende aannames en onuitgesproken verwachtingen tussen theologie en kleding – aannames en verwachtingen die tot op de dag van vandaag de relatie tussen mode en theologie blijven voeden.

1 *Geen kapsels in de hemel*

Wat er ook maar op gesmeerd wordt, is werk van de duivel.

Tertullianus

De term *Romeinse kleding* is een min of meer verkeerde benaming. De waarheid is dat kleding in de Romeinse wereld enorme veranderingen heeft ondergaan, van relatief vaststaande kledingvoorschriften in de republiek en het vroege keizerrijk, naar complexere vormen van betekenis die geassocieerd worden met de Midden-Romeinse tijd en late keizerrijk.¹ Toenemende beschikbaarheid van materiële middelen, opkomende kosmopolitische centra en een uitdijende multiculturele context droegen allemaal bij aan de kledingtransformatie in de Romeinse wereld – van een statische vorm van kleden naar een redelijk complex, veranderend kledingbeeld. We moeten voorkomen dat we kleding in de Romeinse wereld gelijkstellen aan mode in de moderne zin, maar wat kledinghistorici beweren, namelijk dat de Romeinse wereld haar eigen kledingvoorschriften ontwikkelde, is wel correct.²

Het christendom werd geboren in dit zich ontwikkelende systeem van antieke mode, en metterdaad toonde een heel aantal christenen in deze periode zich gevoelig voor de symbolische kracht die er uitging van kleding in de Romeinse wereld. In het licht van dit culturele fenomeen pikten vroegchristelijke theologen de gedachte wereld achter de Romeinse kleding op, aan de hand waarvan ze kwamen met theologische verhandelingen, preken en brieven waarin het ‘passende’ geloof werd beschreven.³

Een van de vroegste voorbeelden van theologische reflectie op kleding vinden we in het werk van Clemens van Alexandrië (ca. 150-ca. 215 n.C.). In zijn *Paedagogus* (Gr. Παιδαγωγός, lett. ‘De leraar’), toont Clemens met zijn kledingvoorschrift voor pasbekeerden een verrassend bewustzijn van de details van kleding in de Romeinse wereld. Naast eenvoudige theologische reflecties op verschillende Bijbelteksten die kleding bespreken (Gen. 3:7; 2 Kon. 1:8; Jes. 20:2; Jer. 13:1; Dan. 7:9 Mat. 6:25; Mark. 1:6; Luc. 7:22-28; Op. 6:9, 11), komt Clemens met een uiteenzetting van de betekenis van deze teksten voor een christelijke benadering van verscheidene zaken. Door zijn gehele evaluatie heen vinden we

een kritische houding naar antieke mode. Clemens vraagt bijvoorbeeld hoe het mogelijk is dat zij die Matteüs 6:25 gehoorzamen vast kunnen houden aan:⁴

de liefde voor sieraden, en het verven van wol, en verscheidenheid aan kleuren, en kieskeurigheid in edelstenen, en verfijnde bewerking van goud, en nog veel meer, van kunsthaar en zelfgedraaide krullen; en verder, het kleuren van de ogen, en het uittrekken van haren, en het poederen met rouge en loodwit, en het verven van het haar, en de goddeloze kunsten die bij zulke misleidingen worden gebruikt.⁵

Clemens biedt weliswaar ruimte voor bescheiden versieringen die passen bij iemands leeftijd, plaats in de gemeenschap, karakter en roeping. Maar de strekking van zijn boodschap is dat – met het oog op de ondeugden die geassocieerd worden met weelderige kleding (ijdelheid, trots en onzedigheid), en gezien de roep aan christenen om hun middelen te delen met hen die het minder hebben – zij die Christus volgen zich moeten kleden in eenvoudige, fatsoenlijke en bescheiden kleding die alle ‘vreemdheid’ en ‘buitensporigheid’ mijdt.⁶

Samenvattend: de godvrezenden moeten zich kleden met discipline en netheid.

Ook andere theologen uit deze periode gaven hun mening, waarbij ze kwamen met soortgelijke gedetailleerde verantwoordingen en hun eigen waarschuwingen lieten horen met betrekking tot de gevaren van kleding. Ambrosius (ca. 340-397) laat een vergelijkbaar geluid horen. Hij roept christenen op hun lichaam te tooien ‘op een natuurlijke en onge Kunstelde manier, liever spontaan dan met zorg uitgekozen, niet opgesmukt door kostbare en glinsterende gewaden, maar gewoon gekleed in alledaagse kleding’.⁷ Vergelijkbaar hiermee is de raad van de welsprekende redenaar en theoloog Johannes Chrysostomus (ca. 349-407). Evenals andere kerkvaders aarzelt Chrysostomus niet om in specifiek en praktisch detail te treden in zijn begeleiding van de gemeenteleden, over de manier waarop christenen zich zouden moeten kleden.⁸ Hij spreekt zijn tijdgenoten na in een preek over Hebrëeën 11:37-38, waarin hij het belang van eenvoudige en bescheiden kleding duidelijk maakt door zijn medechristenen op te dragen: ‘Laat onze kleding slechts

bedoeld zijn om ons te bedekken. Want God heeft ze om die reden aan ons gegeven, zodat we onze naaktheid kunnen bedekken; en dat kan met elke soort kleding, hoe weinig die ook gekost heeft.⁹

Tertullianus: gelovig kleden in een goddeloze cultuur

Het overzicht hierboven wijst erop dat kleding geen ongewoon onderwerp was voor theologen in de tijd van de kerkvaders.¹⁰ De vroegste theoloog die kleding bespreekt, en tevens degene die er de meeste woorden aan wijdt, is Tertullianus van Carthago (ca. 160-ca. 225). Hoewel hij wordt gezien als een vermaard apologeet met baanbrekend werk voor westerse theologie,¹¹ wordt er minder aandacht besteed aan zijn verhandelingen over kleding, zoals *Over den opsmuk der vrouwen (De Cultu Feminarum I & II)*, *Over de vraag, of de maagden zich moeten sluieren (De Virginibus Velandis)*, en *Over de Mantel (De Pallio)*.¹² Vanwege de aanzienlijke aandacht die Tertullianus aan het onderwerp kleding besteedt en gezien het feit dat we veel van zijn argumenten terugvinden bij eerdere en bij latere theologen, is het van belang om ons te verdiepen in zijn werk over kleding.

In *Over den opsmuk der vrouwen*, verplicht Tertullianus christenvrouwen om af te zien van de nieuwste mode van zijn Romeinse Noord-Afrikaanse context, en in plaats daarvan te kiezen voor een eenvoudig, bescheiden en sober decorum. Om zijn zaak te onderbouwen doet Tertullianus verschillende beweringen. Het meest opzienbarende punt dat hij maakt, is zijn claim dat vrouwen ‘de toegangspoort van de duivel’ zijn, die, in het licht van hun rol in het introduceren van zonde in de wereld, gekleed zouden moeten gaan in een ‘gewaad van berouw’ in plaats van de praal van mooie kleding.¹³ Dit ongebreideld te schande maken van zijn vrouwelijk publiek heeft veel kritische aandacht getrokken van feministen.¹⁴ Hoe belangrijk dit soort kritiek ook is, toch moeten we ervoor waken om niet over het hoofd te zien hoe Tertullianus vrouwen ziet samenspannen met de kledingintriges van de duivel. Zoals Tertullianus toelicht:

In eigen persoon veroordelen zij, berispen zij, de Schepper van alle dingen, naar ik meen. Want zij verwerpen wanneer zij verbeteren, wanneer zij toevoegen aan [Gods werk], waarbij zij hun toevoegingen

krijgen van de vijandige schepper. Die vijandige schepper is de duivel. (...) Wat geboren is, is het werk van God. Wat daar dan ook op gesmeerd wordt, is het werk van de duivel.¹⁵

Tertullianus beweert hier dat dingen die gebruikt worden voor een luxe outfit (goud, zilver, edelstenen, parels, etc.) boven hun plaats en waarde zijn verheven, en daardoor een dissonant vormen met hun *natuurlijke* oorsprong en nut.¹⁶ Bovendien ziet Tertullianus zulke aanpassingen aan het werk van God als kenmerkend voor duivelse praktijken. Aangezien God nooit ‘schapen heeft gemaakt die geboren worden met een parse of hemelsblauwe vacht’,¹⁷ moet de uiteindelijke bron achter het veranderen van de natuurlijke kleuren van textiel de boze zijn, ‘de verknoeier van de natuur’.¹⁸ Zoals buitensporige lust naar ongepaste roem van de duivel is, zo zoeken ook zij die toevoegen aan hun natuurlijke begaafdheden een ongepaste eer voor zichzelf, waarmee zij hun eigen status verhogen door die van God te verminderen.¹⁹

Deze gedachten vormen de basis van een scala aan veroordelingen die Tertullianus noteert: cosmetica dient te worden verworpen, want ‘een fictief gezicht dragen’ gaat in tegen het negende gebod;²⁰ Noord-Afrikanen die hun haren blonderen wordt verweten dat zij knoeien met de hun van God gegeven geografische plaats in het leven;²¹ oudere vrouwen die hun grijze haren verven hebben hun hoop op de hemel vervangen door de hoop op een eeuwigdurende jeugd.²² Ja, gegeven het feit (naar Tertullianus’ overtuiging) dat kapsels geen plek in de hemel hebben,²³ zouden zelfs rijke vrouwen luxe versieringen moeten vermijden.²⁴

In een verwante verhandeling, *Over de vraag, of de maagden zich moeten sluieren*, gaat Tertullianus in op de discussies rondom het gebruik van sluiers binnen de Noord-Afrikaanse kerk van de derde eeuw.²⁵ In het debat stond de vraag centraal hoe de verschillende gebruiken onder vrouwelijke gelovigen moesten worden verstaan, omdat sommige vrouwen zich ervan onthielden, en anderen ervoor kozen om de sluier te dragen. In plaats van de pluraliteit van gebruiken te accepteren, betoogde Tertullianus dat de kerk moest oordelen over deze gebruiken, om te bepalen welke zich richt op ‘de orde van God’.²⁶ Door dit te doen wil Tertullianus het argument weerleggen dat verschillen in sluiergewoon-

ten slechts een kwestie zijn van ‘de loop der tijden, menselijke invloed, of geografische privileges²⁷. Tertullianus ziet de eenheid in gebruiken liever als onvoorwaardelijk in de roep van de apostel om christelijke eenheid²⁸ en de rol van de Heilige Geest in het leiden van de kerk in alle waarheid.²⁹ Voor hem houdt eenheid eenvormigheid in.³⁰

Over den opsmuk der vrouwen en *Over de vraag, of de maagden zich moeten sluieren* focussen op de kleding van vrouwen.³¹ Maar in *Over de Mantel (De Pallio)*, keert Tertullianus zijn blik naar de mannenkleding. Zijn centrale these – dat christenmannen hun toga zouden moeten opgeven ten faveure van de vierkante tuniek, bekend als het pallium³² – komt voort uit een reeks aan historische en culturele overwegingen over de symbolische afkomst van deze twee kledingstukken. In tegenstelling tot het edele cultuurgoed van het pallium (gedragen door deftige filosofen als Cato de Oude), bestempelt Tertullianus de toga als drager van een schandelijke Romeinse erfenis (die geassocieerd wordt met dubieuze Romeinen zoals Lepidus, Pompeius, Statilius, en anderen). Hij geeft toe dat verandering in kleding, evenals veranderingen in de natuurlijke wereld, een onvermijdelijk deel van de menselijke geschiedenis lijken te zijn. Maar Tertullianus vraagt zich af of zulke veranderingen daadwerkelijk in overeenstemming zijn met de natuur. Deze bewering leidt hem ertoe een aantal verschillen tussen de twee kledingstukken te bezien: het pallium werkt met de menselijke vorm, de toga is lastig te hanteren; het pallium is nederig, de toga is een werktuig van arrogantie; het pallium getuigt van waardigheid, de toga pronkt met praalvertoon.

Tertullianus’ grondgedachte komt opvallend overeen met het denkbeeld in *Over den opsmuk der vrouwen* en *Over de vraag, of de maagden zich moeten sluieren*.³³ Evenals deze latere teksten, ontplooit *Over de mantel* het idee van zich kleden in overeenstemming met de natuur,³⁴ een oproep tot deugden zoals zedelijkheid en eerlijkheid,³⁵ en een afwijzing van de betrekkelijkheid van kleding die gebaseerd is op cultureel gebruik.³⁶

Tertullianus’ *Over den opsmuk der vrouwen* en *Over de vraag, of de maagden zich moeten sluieren*, en *Over de mantel* zijn onder-

deel van het grotere kerkvaderlijke alleenrecht. Voor de kerkvaders, als kerkelijke autoriteiten, was commentaar op kleding niet slechts academisch. Het diende het doel van de kerkvaders om de diverse groepen binnen de kerk te onderscheiden. Deze rol was afgeleid van hun lezing van de *Haustafeln* (huisregels, gedragscodes), die een uitvoerige beschrijving gaven van gepast gedrag (inclusief kleding) voor sociale categorieën zoals maagden, oudere vrouwen, jonge mannen, enzovoorts (Ef. 5:22-6:9; Kol. 3:18-4:1; 1 Tim. 5:1-16; Titus 2:1-10; 1 Pet. 2:18-3:7).³⁷ Als opvolgers van de apostelen geloofden de kerkvaders dat alle christenen universeel aan deze categorieën gebonden waren, en daarom

Afbeelding 1.1 (Links) Standbeeld van de priester van Serapis in een pallium, vroeg tweede eeuw. Louvre, Parijs. (Rechts) Standbeeld van keizer Tiberius in een toga, eerste eeuw. Louvre, Parijs.

Tertullianus' sterke tegenstelling tussen de kerk en de bredere cultuur wordt weergegeven door de tweedeling tussen de toga en het pallium.

was het hun taak om deze identiteiten binnen de kerk zowel uit te werken als te handhaven.³⁸ Dit vroeg van hen om toezicht te houden op de manier waarop leden van hun kudde zich kleedden (naast andere zaken). Merk hierbij op dat sociale identiteiten voor de kerkvaders waren ingebed in het stof van de schepping zelf. Dat verklaart waarom de kerkvaders vaak een beroep deden op ‘schepping’ en ‘natuur’ als ze kleding bespraken. Door tot in detail in te gaan op de kleding die past bij de verschillende categorieën, geloofden de kerkvaders dat ze hun roeping volgden om deze klassen te handhaven, zowel volgens de scheppingsopgave als volgens die van de apostelen, en dat alles ten behoeve van de kerk.³⁹ En belast met de opdracht om deze sociale identiteiten *binnen* de kerk te bewaren, stonden de kerkvaders op gespannen voet met de neiging van de antieke mode om identiteiten te introduceren en te veranderen.⁴⁰

Deze begrenzende impuls is duidelijk zichtbaar in Tertullianus’ belangstelling voor het bestaan van verschillende betekenissen van de sluier in zijn Romeinse Noord-Afrikaanse context. Het bestaan van die verschillen gaf aan dat de complexe betekenis van kleding zichtbaar was geworden binnen de kerk – de sluier diende tegelijk als aanduiding van kuisheid in deze tijd (het dragen van de sluier) én als eschatologische voorbode van de verandering van de mensheid naar de tijd die zou komen (het afdoen van de sluier). Zo bewees ook de vrijheid van de mannelijke gemeenteleden om te kiezen tussen de toga of het pallium de door de mode uitgeroepen vrijheid om een identiteit te kiezen. Dit soort keuzes hevelde de autoriteit van officiële identiteit over naar onofficiële identiteit. Van officiële identiteit waarvan geloofd werd dat die was vastgelegd in de schepping, geschetst in de Schriften en gehandhaafd door de kerkelijke autoriteiten binnen de kerk – naar onofficiële identiteit die gekozen werd door de leek en afgeleid was van bronnen van *buiten* de kerk.

Veel argumenten die de kerkvaders aanvoerden om mode in te perken, blijken bij nader inzien problematisch.⁴¹ Zulke strakke onderscheidingen roepen evenveel vragen op als dat ze beantwoorden. En toch is Tertullianus’ stelling dat Gods bijzondere interesse *binnen* de kerk ligt, een thema dat door de gehele (kerk)geschiedenis steeds terugkomt.

2 Stelen van de Egyptenaren

Het is totaal irrelevant voor de hemelse stad welke kleding wordt gedragen.

Augustinus

De rigoureuze aanpak van Tertullianus, met zijn sterke onderscheid tussen de kerk en de bredere cultuur (Jeruzalem en Parijs, zo je wilt), werd niet zonder kritiek geaccepteerd. Hij is nooit heilig verklaard. Zijn verbinding met het montanisme droeg bij aan zijn afwijkende reputatie in de ontwikkelingsgang van de vroege kerk. In een cultuur waar christendom en de Romeinse beschaving vrijwel gingen samenvallen, raakten geloof en de kledingstijlen van het keizerrijk steeds meer geïntegreerd, zodat het voor een vrome, ontwikkelde christen in de tijd van het late keizerrijk niet ongevoel was om naar de flamboyante gewoonte een strakke tuniek te dragen, met op de vereiste enorme zijden mantels Bijbelse voorstellingen geborduurd, in plaats van fantasiefiguren of vliegende draken zoals hun heidense vrienden droegen.⁴²

In de strijd tegen het rigorisme van de montanisten in zijn tijd (dat zijn de donatisten),⁴³ verraadt Augustinus van Hippo (354-430) dit veranderende perspectief in zijn benadering van kleding. Het belangrijkste waarin Augustinus afwijkt van Tertullianus' houding tegen versiering, kan over het hoofd worden gezien. Augustinus had immers geen problemen met restricties inzake bepaalde kledingstukken, waardoor zijn retoriek zo nu en dan vergelijkbaar klinkt als de antiversieringsretoriek van vroegere kerkvaders zoals Clemens en Tertullianus.⁴⁴ Neem bijvoorbeeld Augustinus' brief aan zijn goede vriend Possidius, de bisschop van Calama in Numidië:

Maar geen vrouw, ook niet de getrouwde, mag haar haren tonen, want zelfs de apostel draagt hun op om hun hoofd te bedekken. Maar het aanbrengen van make-up om er blozender of mooier uit te zien is het bedrog van een overspelige, waarbij ik niet twijfel dat zelfs hun echtgenoten daar niet door misleid willen worden. Vrouwen moet worden toegestaan om zich alleen voor hun echtgenoten te versieren – en dat moet gezien worden als een gunst, niet als een gebod. Want

het ware sieraad, in het bijzonder voor christenmannen en -vrouwen, is geen onechte kleur of het etaleren van goud of dure gewaden, maar goede zeden.⁴⁵

Het toestaan van zich opdoffen voor haar echtgenoot daargelaten, lijkt Augustinus hier dicht bij Tertullianus' visie aangaande sluiers en cosmetica te staan, waarmee hij aantoont dat ook hij klaarstaat om specifieke soorten kleding af te keuren als ongepast voor een christen(vrouw).⁴⁶

En toch... Elders in zijn schrijven openbaart Augustinus een heel ander motief. Geboren uit een heidense vader en een christelijke moeder, ondergedompeld in een cultuur op het kruispunt van verschillende talen, en als Noord-Afrikaner wonend in Milaan, is Augustinus erop gebrand om erop te wijzen dat culturele ideeën aanzienlijk kunnen verschillen. Wat één cultuur of generatie mischien wil afwijzen, kan door een ander in een heel ander licht gezien worden.⁴⁷ Deze culturele gevoeligheid, gecombineerd met zijn aanzienlijke aandacht voor de betekenisleer,⁴⁸ resulteert in een bijzonder verrassend inzicht waarin Augustinus kleding schetst als een herkenningsteken dat een belangrijke rol speelt in complexe samenlevingen. Augustinus zet het als volgt uiteen:

Maar er zijn nuttige en noodzakelijke instellingen, vastgesteld met mannen door mannen; zaken als de gebruikelijke verschillen in kleding en lichamelijke versiering, ontworpen om geslacht of rang te onderscheiden, en talloze ongeschreven betekenissen zonder welke de samenleving minder vloeiend zou functioneren, of zelfs helemaal niet... Dit hele gebied van menselijke instellingen moet in generlei wijze door de christen vermeden worden; ze moeten, binnen redelijke grenzen, bestudeerd worden, en worden vastgelegd in het geheugen.⁴⁹

Hier ziet Augustinus 'talloze ongeschreven betekenissen' die gevonden worden in de betekenisleer van kleding, als passend bij de sociale orde. Augustinus was ervan overtuigd dat het behouden van de sociale cohesie zwaar onder druk zou komen te staan wanneer een samenleving zou worden beroofd van dergelijke kledingleer. Bij dit inzicht, uit de vijfde eeuw, moeten we even stilstaan. Augustinus, wie het als verdienste wordt aangerekend dat

hij een baanbrekende rol heeft gespeeld in gebieden als autobiografie en fenomenologie, voegt nog een andere titel toe aan zijn goede naam: vader van de kledingtheorie. Gezien de mate waarin mode aanwezig was in de tijd waarin Augustinus leefde, is zo'n titel zeer passend.

Bovendien, Augustinus ziet niet alleen deze betekenisleer, maar hij beweert dat ook de kledingcodes die *buiten* de kerk bestaan 'bestudeerd en onthouden' dienen te worden door christenen. Deze gedachte wordt verder ondersteund binnen de grotere context waarin Augustinus zijn observatie doet over de betekenis van kleding. Deze opmerking verschijnt in Augustinus' verklaring van Exodus 3 waarin God de mensen opdraagt om zilver, goud en *kleding* mee te nemen bij hun vertrek uit Egypte.⁵⁰ Hier voert Augustinus een belangrijk punt aan van zijn cultuurtheologie: Gods mensen dienen niet botweg af te wijzen wat de niet-christelijke cultuur voortbrengt, omdat zulke zaken vaak nuttige hulpmiddelen kunnen zijn op iemands pelgrimsreis naar de hemel.

Een vergelijkbaar gevoel over kleding komt voor in *De stad van God*. Augustinus schrijft: 'Het is totaal irrelevant voor de hemelse stad welke kleding hij draagt of welke levensstijl hij heeft die het geloof volgt dat de weg naar God vormt, voor zover dit niet in strijd is met de goddelijke instructies.'⁵¹ In plaats van gebruiken te oordelen als een manier om kleding te begrenzen, relativeert Augustinus kleding hier als een manifestatie van cultureel gebruik voortkomend uit de 'stad van de mens'.⁵² Volgens Augustinus dienden christenen deel te nemen aan de elementen van de bredere cultuur, omdat ze niet alleen burgers waren van de hemelse stad – gekenmerkt door hun witte doopkleding, waardering voor zedelijkheid, eenvoud, et cetera – maar *tegelijk* ook deelgenoten van de aardse stad, wat wordt uitgedrukt door hun verscheidenheid in kleding. Deze 'tweestedenbenadering' (beter bekend als tweerijkenleer, vert.) van kleding heeft tot gevolg dat Augustinus belangrijke concessies doet aan de dynamiek rond modieuze kleding. Augustinus erkende dat een pluraliteit aan kleding onder christenen normatief was, en hij gaf expliciete goedkeuring aan christenen die kleding droegen van buiten de kerk. Bij tijden lijkt Augustinus zelfs zo ver te gaan dat hij suggereert dat God mysterieus aan het werk is in de cultuurproducten en vorderingen van niet-christenen. In

een ander deel van *De stad van God*, bijvoorbeeld, roept Augustinus christenen op om vooruitgang in de bredere cultuur te vieren, zoals ‘de schitterende uitvindingen in kleding’ en andere ‘verbazingwekkende prestaties van de menselijke nijverheid’.⁵³ Zelfs als zulke indrukwekkende staaltjes van naaikunst uiteindelijk ‘onnodig’ of zelfs ‘gevaarlijk en schadelijk’ werden bevonden, zou men (volgens Augustinus) nog steeds de genialiteit die dergelijke kunstwerken mogelijk maakte, kunnen herkennen als iets wat van God komt.⁵⁴

De consequenties van deze benadering worden beschreven in een brief die Augustinus schreef aan een getrouwde vrouw die zichzelf in een vlaag van monastieke ijver in een ongemakkelijke situatie had gebracht doordat zij de belofte van onthouding had afgelegd, haar mooie kleding aan de armen had gegeven, en was begonnen zich te kleden als een weduwe – dit alles zonder de toestemming van haar echtgenoot. Augustinus schrijft de vrouw dat christenvrouwen, hoewel bescheidenheid en eenvoud erom vragen dat zij selectief afstand doen van ‘gouden juwelen, luxe kapsels en dergelijke zaken’,⁵⁵ ook de plicht hebben om zich te kleden op een manier die hun echtgenoot eert. Daarom raadt Augustinus deze vrouw aan om het voorbeeld van Esther te overwegen – een getrouwde vrouw die zich prachtig kleepte en daarbij een nederig hart behield.⁵⁶

Deze concessies waren belangrijk. Hoewel zijn tweestedenbenadering onvoldoende was om de antiversieringsretoriek van verschillende kerkvaders uit te wissen,⁵⁷ toch bracht ze belangrijke opstapjes voor de opkomst van mode: een erkenning van het creatieve van kleding als een culturele manifestatie, en een erkenning van de relativiteit en pluraliteit van kleding als iets wat hoort bij de bredere cultuur.⁵⁸

Toch vrijwaarden deze concessies mode niet volledig. Augustinus’ tweestedenbenadering stelde kleding voor als behorend aan de ‘stad van de mens’: een besmette, culturele toevalligheid, die in onbruik raakte bij de komst van de ‘stad van God’.⁵⁹ Zoals de lelies in het veld, bleef aardse kleding voor Augustinus een opvallende manifestatie van de vluchtige, tijdelijke orde, en daarom – hier laat Augustinus duidelijk zijn platonistische sympathieën naar voren komen – zowel een teken als een mogelijke afleiding van grotere, eeuwige zaken.⁶⁰ Aangezien kleding is geïntroduceerd om de unie-

Afbeelding 1.2 Johannes VII, *Portret van Paus Johannes VII*, c. 705. Mozaïek. Vaticaan, Rome.

Deze achtste-eeuwse mozaïek van Paus Johannes VII toont een vroege vorm van pauselijke gewaden.

ke openbaring van de zonde in de ‘organen van schaamte’ te verbergen, hoort ze bij deze voorbijgaande tijd – waarbij ze een onontkoombare herinnering is van onze gevallen staat.⁶¹

Maar Augustinus’ meer gematigde (hoewel ook wat meer botsende) concessies aan mode in het laat-Romeinse Rijk zouden niet verloren gaan. Echter, al voordat Augustinus’ inzichten opnieuw opdoken, waren de nieuwe modes van de Romeinse periode verdwenen. De verzwakking van het Romeinse Rijk, gelijktijdig met de invasie